

คุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจ
ของครัวเรือนในชนบทอีสาน:

ศึกษากรณีอำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

The Usefulness of Buddhism in Enhancing the Economic
Conditions of the Rural E-san Households: A Case Study
of Muang District, KhonKaen Province

คำแหง วิสุทธางกูร

Khamhaeng Visuddhangkoon

สาขาวิชาปรัชญาและศาสนา

Philosophy and Religion

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

Faculty of Humanities and Social Sciences

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

KhonKaen University

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยมีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่ส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน 2) เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักธรรมทางพุทธศาสนากับการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน และ 3) เพื่อประเมินการได้คุณภาพชีวิตที่ดีในด้านเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน ซึ่งเป็นกรณีศึกษาเฉพาะในเขตอำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น

ผลของการศึกษาวิจัย พบว่า หลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนชนบทอีสานสามารถแยกเป็นด้านต่างๆ ได้ดังนี้ ก) ด้านการผลิตหลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมในระดับมากที่สุด ก็คือหลักคิณสุข (ร้อยละ 89.00) รองลงมา คือหลักโภคอาทิยะ(ร้อยละ 72.30) ข) ด้านการทำงานเพื่อผลผลิต หลักพุทธธรรมที่ส่งเสริม

ในระดับมากที่สุด ก็คือ หลักคิหิสุข (ร้อยละ 86.90) รองลงมา คือ หลักทวิภูมิมิภักตยะ (ร้อยละ 80.40) ค) ด้านการบริโภค หลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมในระดับมากที่สุด คือ หลักคิหิสุข (ร้อยละ 50.80) รองลงมา ก็คือ หลักกุลจิรวิภูมิติธรรม (ร้อยละ 47.40) ง) ด้านการใช้จ่าย หลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมในระดับมากที่สุด คือ หลักโภควิภาค (ร้อยละ 57.60) รองลงมา ก็คือ หลักคิหิสุข (ร้อยละ 51.30) จ) ด้านการออมและการประหยัด หลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมในระดับมากที่สุด คือ หลักกุลจิรวิภูมิติธรรม (ร้อยละ 81.70) รองลงมา คือ หลักคิหิสุข (ร้อยละ 81.40) และ ฉ) ด้านการกระจายผลการผลิต หลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมในระดับมากที่สุด คือ หลักกุลจิรวิภูมิติธรรม (ร้อยละ 79.30) รองลงมา คือ หลักคิหิสุข (ร้อยละ 78.50)

ส่วนผลของการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ตัวแปรด้วยสถิติสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของเพียร์สัน พบว่า หลักคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาที่มีผลต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน มากที่สุดก็คือ ด้านการทำงานเพื่อผลิต (r = 0.94) รองลงมาคือ ด้านการออมและการประหยัด (r = 0.88) และด้านการกระจายผลการผลิต (r = 0.86) อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.01 และ 0.50 ตามลำดับ

ส่วนผลของการประเมินการได้คุณภาพชีวิตที่ดี ซึ่งสร้างกรอบการประเมินจากหลักเกณฑ์ของพุทธธรรมตามหลักกามโมคี 10 ประการพบว่า ครัวเรือนในชนบทอีสาน ส่วนใหญ่มีคุณภาพชีวิตอยู่ในระดับดี คิดเป็นร้อยละ 77.49 ($\bar{X}=4.38$) รองลงมา คือ ระดับทั่วไป คิดเป็นร้อยละ 14.66 ($\bar{X}=2.93$) และ ระดับไม่ดี คิดเป็นร้อยละ 4.97 ($\bar{X}=1.95$) ส่วนในระดับดีมาก พบว่ามีเพียงร้อยละ 2.88 ($\bar{X}=4.62$) เท่านั้น

คำสำคัญ: คุณประโยชน์, เศรษฐกิจครัวเรือน, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, ฐานะทางเศรษฐกิจ, คุณภาพชีวิตดีงาม

Abstract

The research study has the following objectives: 1) To examine the influence of Buddhist doctrines in promoting the economic condition of the rural households, 2) To analyze the relationship of Buddhist doctrines in enhancing the economic condition of the rural households, and 3) To evaluate the fulfillment on the quality of life in the economic condition of the rural e-san households as the case study in Muang district of Khonkaen province.

The results of the study found that the Buddhist doctrines that principally enhanced the economic condition of the rural e-san households had been divided into different aspects namely, a) on production; the Buddhist doctrine that supported at the highest level is called *Gihisukha* or the house-life happiness (89.00 %) followed by the so-called *Bhoga-ādiya* or reasons for earning and having wealth (72.30 %), b) on working for productivity; the Buddhist doctrine that promoted at the highest level is *Gihisukha* (86.90%) followed by *Ditthadhammikattha* or virtues conducive to temporal welfare (80.40%), c) on consumption; the Buddhist doctrine that mainly fostered at the highest level is *Gihisukha* (50.80%) followed by *Kulacirattithi-dhamma* or reasons for lastingness of a wealthy family (47.40 %), d) on spending; the Buddhist doctrine that assisted at the highest level is *Bhogavibhāga* or division of money (57.60%) followed by *Gihisukha* (51.30 %), e) on saving and economizing; the Buddhist doctrine that vividly cherished at the highest level is *Kulacirattithi-dhamma* (81.70%) followed by *Gihisukha* (81.40 %), and f) on the distribution of production; the Buddhist doctrine that wisely contributed at the highest level is *Kulacirattithi-dhamma* (79.30%) followed by *Gihisukha* (78.50 %).

As for measuring the linear correlation between two variables with the statistical analysis of the Pearson's correlation coefficient indicated that the Buddhist doctrines that significantly affected to economic conditions of the rural

e-san households at the highest level is on the productivity working ($r = 0.94$) followed by the saving and economizing ($r = 0.88$) and the distribution of production ($r = 0.86$) with statistical significance at the 0.01 and 0.50 respectively.

However, the results from the evaluation of the attaining the quality of good life with the help of the Buddhist doctrines' criteria well known as Kāmabhogī or ten householders of sense-pleasure found that most rural e-san households have a better life at the good level 77.49% ($\bar{X} = 4.38$) followed by average quality of life at 14.66% ($\bar{X} = 2.93$) and at poor level 4.97% ($\bar{X} = 1.95$) as for very good level found only at 2.88% ($\bar{X} = 4.62$).

Keywords: Usefulness, Household economy, Buddhist economics, Economic condition, Quality of good life

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในปัจจุบัน ประเทศที่พัฒนาแล้วได้มีความตื่นตัวอย่างมากในการพัฒนา ด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์ เพื่อสนอง ความสุขและความสะดวกสบายของมนุษย์ และการพัฒนานั้นก็ต้องอาศัยเทคโนโลยี เข้ามาเป็นปัจจัยและตัวแปรสำคัญของเศรษฐกิจในยุคสมัยใหม่ในการผลิตเพื่อการ บริโภค แต่การพัฒนาดังกล่าวก็ส่งผลให้เกิดการทำลายสุขภาพตนเองและผู้อื่น ตลอดจนทำลายสภาพแวดล้อม ดังหลักการที่ว่าเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น (พระพรหมคุณาภรณ์, 2550: 42) ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ของอารยธรรมมนุษย์ เมื่อเทคโนโลยีได้เข้ามามีบทบาทสัมพันธ์กับอารยธรรมของมนุษย์ในมิติของ เศรษฐศาสตร์ย่อมทำให้เกิดกำลังการผลิตที่แตกต่างไปจากเดิม สังคมมนุษย์แต่เดิม มีเพียงการผลิตหรือแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคและบริโภคกันในระดับที่เหมาะสมต่อ การดำรงชีวิต กระทั่งเทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทผลักดันให้การผลิตแบบทุนนิยม ซึ่งอาจทำให้ทุนนิยมกลายเป็นระบบเศรษฐกิจที่เลวร้ายได้ เพราะเมื่อมองในภาพรวม ระบบทุนนิยมทำให้เกิดการทำลายสิ่งแวดล้อมและเกิดความไม่เท่าเทียมกันทางด้าน เศรษฐกิจและสังคม (วัชรระ งามจิตกรเจริญ, 2552: 45) นอกจากนี้ ระบบทุนนิยมยังเป็น กระบวนการผลิตที่มุ่งเน้นกักตุนสินค้าเพื่อทำกำไรให้ได้มากที่สุด จึงเป็นเหตุให้สภาพแวดล้อมหรือทรัพยากรต่างๆ นั้นถูกนำมาใช้และถูกทำลายไปอย่างน่าใจหาย แนวคิด เช่นนี้มีความสอดคล้องกับความเจริญของโลกสมัยใหม่ที่มีประเทศในโลกตะวันตกเป็น ศูนย์กลางของอำนาจทางเศรษฐกิจ ที่มีความก้าวหน้าไปไกลในทางวัตถุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของเทคโนโลยีที่ถูกพัฒนาไปอย่างไม่หยุดยั้ง เพื่อให้สามารถตอบสนอง ต่อความต้องการเสพบริโภคอย่างไม่มีที่สิ้นสุด (พระพรหมคุณาภรณ์, 2548: 38) จนกลายเป็นความฟุ้งเฟ้อที่ทำให้เศรษฐกิจไปกระจุกตัวอยู่เพียงที่ใดที่หนึ่ง และทำให้ ผู้คนมักเสพแต่ความสะดวกสบาย ในขณะที่ผู้คนบางแห่งในโลกยังต้องประสบภาวะ ปัญหาความยากจนอย่างไม่เสื่อมคลาย

จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากเศรษฐศาสตร์นั้นมีความเกี่ยวข้องกับพฤติกรรม ของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับการนำทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างจำกัดมาผลิตเป็นสินค้า และบริการเพื่อการบริโภค รวมถึงการกระจายผลผลิตหรือสินค้าและบริการต่างๆ ไปสู่

ผู้บริโภคร่วมกัน จะนั้น ในแง่หนึ่งเราจึงไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า เศรษฐศาสตร์เป็นศาสตร์ที่มีบทบาทสำคัญต่อสุขภาวะที่ดี หรือการได้มาซึ่งคุณภาพชีวิตที่ดีของมนุษย์ (พระพรหมคุณาภรณ์, 2548: 53) แต่ปัญหาที่สำคัญที่สุดก็คือการที่ชาติตะวันตกพัฒนา เศรษฐศาสตร์อยู่บนฐานคิดทางวิทยาศาสตร์จึงทำให้ผู้คนในอารยธรรมตะวันตกมีความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษย์ที่ค่อนข้างสุดโต่ง และมีได้เห็นว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งจุดนี้คือความแตกต่างจากวิวัฒนาการและระบบความคิดของมนุษย์ในโลก ตะวันออกอย่างเห็นได้ชัด มีผลทำให้ เศรษฐศาสตร์ตะวันตกซึ่งเป็น เศรษฐศาสตร์ กระแสหลักนั้น ถูกท้าทายเรื่อยมา เนื่องจากการขาดองค์ความรู้ความเข้าใจต่อสภาวะ เป็นจริงของมนุษย์ที่สัมพันธ์กับความเป็นจริงในธรรมชาติ

นอกจากนี้ ทศนะข้างต้นยังสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจชุมชน ที่พยายามต่อต้านระบบทุนนิยมของ เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก เนื่องจากระบบทุนนิยม มีการครอบงำสูง และก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางด้านเศรษฐกิจอีกด้วย ตัวอย่างเช่น ความแตกต่างทางฐานะของผู้คนในชนบทและคนเมือง คนธรรมดา กับนายทุน ที่มีข้าราชการหรือผู้มีอำนาจให้การสนับสนุน ซึ่งความแตกต่างเช่นนี้ถือเป็นปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมาในสังคม ไม่ว่าจะเป็นปัญหาสิ่งแวดล้อม อากาศหรือน้ำเป็นพิษ โรคภัยไข้เจ็บ ความยากจน ยาเสพติด เป็นต้น ทั้งหลายทั้งปวงอาจก่อให้เกิด ผลกระทบกระเทือนต่อศีลธรรมจรรยา และทำให้ชีวิตทางครอบครัวหรือสภาพครัวเรือน แตกสลายได้ในที่สุด ปัจจัยเหล่านี้ถือเป็นปัญหาที่ประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ เพราะภายใต้การพัฒนาประเทศตามแนวทางของ เศรษฐศาสตร์กระแสหลักได้ทำให้เกิด ทิศทางการพัฒนาประเทศของไทยเกิดการถ่ายโอนทรัพยากรออกจากชุมชนท้องถิ่น เพื่อไปเลี้ยงดูผู้คนในเมืองและยังนำผลผลิตที่เหลือไปส่งออกขายยังต่างประเทศ และผลประโยชน์ที่จะได้จากการพัฒนาชุมชนจึงไม่เกิด เพราะผลนั้นไปตกอยู่กับคนเพียง บางกลุ่มเท่านั้น ขณะที่ทรัพยากรของท้องถิ่นต่างๆ ก็เสื่อมถอยลงเรื่อยๆ การพัฒนา ประเทศจึงก่อให้เกิดภาพซ้อน กล่าวคือ เป็นภาพที่ภาคธุรกิจ ภาคการค้าและอุตสาหกรรม ตลอดจนนายทุนต่างๆ มีความเจริญร่ำรวย แต่ภาคเศรษฐกิจเกษตรกรรม ชนบท หรือภาคเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน กลับเป็นภาคที่ยากจน ทั้งๆ ที่ภาคหลังนี้ ถือเป็นภาพจริงโดยรวมของคนทั้งประเทศถึงแม้ว่าแนวคิด เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก

จะเปิดโอกาสให้ระบบตลาดมีการแข่งขันเสรีได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ รัฐบาลเป็นเพียงผู้สนับสนุนก็ตาม แต่ภายใต้แนวคิดเหล่านี้ ระบบที่เกิดขึ้นจึงกลายเป็นระบบทุนนิยมที่ผู้มีทุนและมีอำนาจเป็นผู้ผูกขาดและบงการกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างเบ็ดเสร็จเพื่อกอบโกยผลประโยชน์ให้ได้มากที่สุด และเป็นสาเหตุให้เศรษฐกิจศาสตร์กระแสหลักที่ดำเนินตามแนวทางตะวันตกนั้นกลายเป็นสิ่งที่เหินห่างจากชีวิตจริงของผู้คนส่วนใหญ่ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2548: 34)

ยิ่งไปกว่านั้น นับตั้งแต่ประเทศไทยได้ใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2508) จนถึงฉบับที่ 10 (พ.ศ. 2550-2554) ซึ่งมุ่งเน้นเฉพาะแต่ในด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก (ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ และคณะ, 2545: 50) แม้ผลที่ตามมาในระยะแรกพบว่า มีการเปลี่ยนแปลงด้านความเจริญในโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ อย่างมาก เช่น มีถนนหนทาง ไฟฟ้า น้ำประปา มีเครื่องมือเครื่องใช้จากเทคโนโลยีที่ทันสมัย จนคนส่วนใหญ่มีความเข้าใจว่าประเทศไทยได้พัฒนามาถูกทางแล้ว เพราะกำลังก้าวไปสู่ความเจริญเหมือนประเทศทางตะวันตก ทว่าความเจริญดังกล่าวกลับมีความเปราะบาง ขาดความสมดุลกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของครัวเรือนของประชากรในประเทศ จึงทำให้มีปัญหาด้านคุณธรรมจริยธรรมตามมาพร้อมกับการพัฒนาทางวัตถุ เช่น ยาเสพติด อาชญากรรม ความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การเพิ่มขึ้นของอบายมุข โสเภณี โรคภัย การกดขี่แรงงาน การละเมิดสิทธิ การย้ายถิ่นฐานจากชนบทเข้าสู่เมือง การล่มสลายของสถาบันครอบครัว ความเสื่อมโทรมด้านมลพิษ การฉ้อราษฎร์บังหลวงและอุบัติเหตุ ตลอดจนการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก, ประเวศ วะสีและ เอกวิทย์ ณ กลาง, 2544: 65)

จากปัญหาและข้อบกพร่องของเศรษฐกิจศาสตร์กระแสหลักดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่าการประยุกต์ใช้แนวคิดของพุทธศาสนาในฐานะพุทธเศรษฐกิจทางเลือกจึงนับว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยลดทอนทุกขเวทนาต่างๆ อันอาจเกิดจากระบบเศรษฐกิจที่เอารัดเอาเปรียบ เพื่อให้เกิดการกระจายตัวของเศรษฐกิจลงไปในระดับชุมชน ครัวเรือน และสร้างมิติของความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันและกันในสังคมไปพร้อมๆ กัน เพราะพุทธเศรษฐกิจไม่เพียงจะปฏิเสธและท้าทายระบบการค้าที่เอารัดเอาเปรียบในการแก่งแย่งชิงผลกำไรเท่านั้น แต่ยังสามารถผลักดันให้ผู้คนในสังคมเปลี่ยน

จุดมุ่งหมายในทางวัตถุที่มุ่งเพียงกำไรสูงสุด มาสู่ระบบการพึ่งตนเองและมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันและกันเชิงจริยธรรมด้วย เพื่อเลี้ยงตนเองให้อยู่ได้อย่างผาสุก และมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้ภายใต้ระบบสังคมทุนนิยมกระแสหลัก อันเป็นการทำให้สถานะทางด้านเศรษฐกิจในสังคมมนุษย์มีความยั่งยืนตามแนวพุทธศาสนา และเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ครอบครัว และผู้คนในท้องถิ่นที่เป็นฐานฐานสำคัญของสังคม ทั้งนี้ก็เพราะเศรษฐกิจแนวพุทธเป็นเศรษฐกิจแห่งทางสายกลาง ที่เรียกว่า เศรษฐศาสตร์มัชฌิมา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2548: 46) ตามองค์ของมรรคในเรื่องสัมมาอาชีวะที่ทำให้เกิดความพอดีความรู้จักประมาณ เพื่อการสร้างดุลยภาพในทางเศรษฐกิจให้มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติและความเป็นจริงของมนุษย์อย่างแท้จริง

ยิ่งไปกว่านั้น แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจทางเลือกใหม่ ทั้งที่เป็นแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนและเศรษฐกิจแนวพุทธศาสนายังมีส่วนสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่อง ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (philosophy of sufficiency economy) อันเนื่องมาจากพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชอีกด้วย (The Chaipattana Foundation, 2016: 5) ซึ่งถือเป็นหลักปรัชญาที่กำหนดแนวทางและวิธีการดำรงชีวิตของคนไทยทุกระดับชั้นโดยมุ่งเน้นถึงความมีสติสัมปชัญญะ มีความพอเพียง พอดี มีเหตุผล มีสัมมาทิฐิรู้เท่าทันความเป็นจริง กล่าวคือ ให้มีสติรู้เท่าทันสภาพลวงตาทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในประเทศ ลดการเบียดเบียน ละความโลภ (ม.ม. 12/71/63) และหันมาสู่การพึ่งตนเองในทางสายกลาง เพื่อให้ห่างไกลทุกข์ และมีความสุขด้วยการสร้างคุณภาพชีวิตที่ดีอย่างยั่งยืนและมั่นคงตามอัตภาพของตน มีตัวอย่างของชุมชนที่นำเอาแนวคิดทางด้านพุทธเศรษฐศาสตร์และปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปประยุกต์ใช้แล้วประสบความสำเร็จได้ในชีวิตจริง โดยสามารถพึ่งพาตนเองได้เป็นอย่างดียิ่ง อาทิเช่น ชุมชนสันตติโคก ชุมชนสาคลี บ้านเกือรัก ปราชญ์ชาวบ้าน เกษตรกรตัวอย่าง เป็นต้น ตัวอย่างเหล่านี้ถือเป็นแบบอย่างและเป็นต้นแบบของแรงบันดาลใจ เพราะเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่า การประยุกต์ใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาเพื่อการดำเนินชีวิตร่วมกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้นสามารถสร้างคุณประโยชน์และส่งเสริมเศรษฐกิจครัวเรือนในด้านต่างๆ ได้เป็นอย่างดี และมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมความมั่นคงด้านสถานะทางเศรษฐกิจได้อย่างสมดุลทีเดียว อันจะก่อให้เกิดเป็นพื้นฐานหรือรากฐานสำคัญต่อ

การพัฒนาประเทศในอนาคต เพราะเมื่อเศรษฐกิจฐานล่างมีความมั่นคงและเข้มแข็งแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดความก้าวหน้าต่อการพัฒนาประเทศในระดับมหภาคได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ได้ดุลยภาพ ไม่ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ ทางสังคมตามมาดังเช่นการพัฒนาตามระบอบทุนนิยมของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่กล่าวมานั่นเอง ด้วยเหตุนี้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงจึงถือได้ว่าสอดคล้องกับหลักธรรมของพุทธศาสนา คือการดำเนินชีวิตแบบสายกลาง มีชีวิตอยู่อย่างพอเพียง ไม่โลภ ไม่ประมาท เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันให้ชีวิตไม่ตกอยู่ภายใต้ความเสี่ยงจากภัยทั้งปวง เนื่องจากรากฐานสำคัญของชีวิตที่พอเพียงนั้นเป็นรากฐานเดียวกับการพัฒนาตนเอง ที่จะขยายออกไปสู่ชุมชนและประเทศชาติในระยะยาวในแง่ของเศรษฐศาสตร์ก็จะเน้นหลักการที่ว่า ‘คุ้มค่า’ มากกว่า ‘คุ้มทุน’ สร้างคนให้สามารถพึ่งพาตนเองได้ อย่างเป็นขั้นเป็นตอน ในทำนองเดียวกับการพัฒนาประเทศนั่นเอง เมื่อได้พื้นฐานที่มั่นคงและสามารถปฏิบัติได้แล้ว ฐานะเศรษฐกิจทั้งในระดับล่างและระดับบนก็จะสูงขึ้นโดยสอดคล้องกับความเจริญทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจคู่กันไปตามลำดับ (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551: 24)

ดังนั้น เพื่อแก้ไขปัญหาและข้อบกพร่องดังกล่าว ผู้วิจัยจึงเสนอว่า มีความจำเป็นที่ต้องนำเอากระบวนการทัศน์แนวพุทธเข้ามาประยุกต์ใช้ โดยมีสาระสำคัญอยู่ที่การทำความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ตามความเป็นจริง และเพื่ออธิบายตีความและทำความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์และธรรมชาติในมิติที่กว้างมากขึ้น โดยมุ่งเน้นให้ปัจเจกบุคคลดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ภายใต้เงื่อนไขที่จะนำพาให้สังคมบรรลุถึงสันติสุขจากการมีชีวิตอยู่ในโลกของวัตถุและจริยธรรมไปพร้อมๆ กัน ด้วยเหตุนี้ การศึกษาวิจัยคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาโดยการอาศัยหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจ จึงมีความจำเป็นและมีนัยสำคัญอย่างมากต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเพื่อให้เกิดความยั่งยืนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน

2.2 เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักธรรมทางพุทธศาสนากับการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน

2.3 เพื่อประเมินการได้คุณภาพชีวิตที่ดีในด้านเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน

3. สมมติฐานของการวิจัย

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาต่อไปนี้ กล่าวคือ หลักการค้าขาย (ปาปนิกกรรม 3), หลักการจัดสรรทรัพย์ที่ใช้ (โภควิภาค 4), หลักอานวยประโยชน์สุข (ทิวฐัมมิกัตถะ 4), ปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต (ปัจจัย 4), สุขของคฤหัสถ์ (คิหิสุข 4), หลักการดำรงตระกูลที่มั่นคงยั่งยืน (กุลจักรฐฐิติธรรม 4), ประโยชน์จากทรัพย์ (โภคอาทียะ 5) ถือว่าเป็นหลักธรรมที่มีอิทธิพลและความสัมพันธ์กับการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ทั้งในด้านการผลิต การบริโภค การออมทรัพย์ การใช้จ่าย การกระจายผล การผลิตและการทำงานเพื่อผลผลิต เพราะก่อให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีงาม โดยวัดผลได้จากเกณฑ์การประเมินที่สร้างขึ้นจากหลักการแสวงหาของผู้ครองเรือน (กามโภคิ 10) อย่างมีนัยสำคัญ

4. ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษางานวิจัยนี้เป็นการวิเคราะห์หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลและความสัมพันธ์ต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเป็นหลัก ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึงคุณประโยชน์ของพุทธศาสนาที่มีต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทางด้านเศรษฐกิจ โดยแบ่งขอบเขตของการวิจัยออกเป็น 3 ด้าน ดังนี้

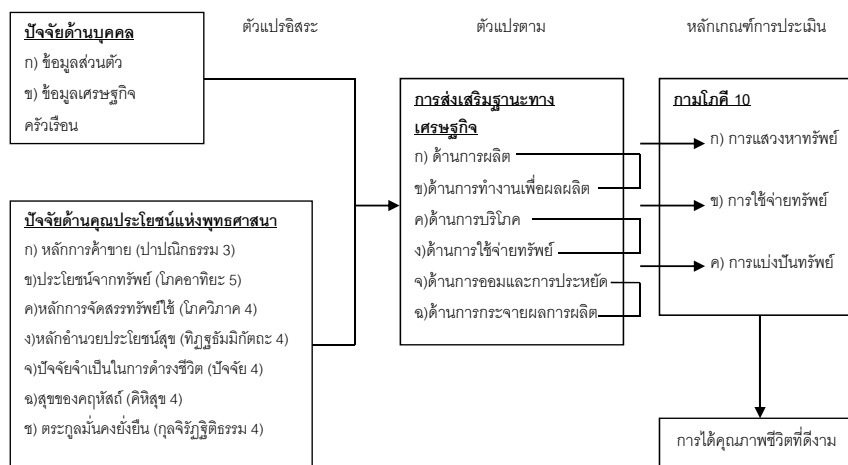
4.1 ด้านเนื้อหา ได้แก่ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เป็นประโยชน์และปัจจัยส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเท่านั้น กล่าวคือ ปาปนิกกรรม 3, โภคอาทียะ 5, โภควิภาค 4, ทิวฐัมมิกัตถะ 4, ปัจจัย 4, คิหิสุข 4, กุลจักรฐฐิติธรรม 4, และกามโภคิ 10 ตามลำดับ

4.2 ด้านพื้นที่ ได้แก่ หมู่บ้านที่ยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในเขตอำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น

4.3 ด้านประชากร ได้แก่ ครัวเรือนที่มีภูมิลำเนาในเขตอำเภอเมืองขอนแก่นที่ยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในการดำรงชีพตามทะเบียนรายชื่อหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียง กระทรวงมหาดไทย ประจำปีงบประมาณ 2551 รวม 8,612 ครัวเรือน โดยกำหนดขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่จะใช้ในการศึกษาค้นครั้งนี้จำนวน 382 ครัวเรือน

5. กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาคุณประโยชน์ของพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน ในเขตอำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดทฤษฎีว่าด้วยคุณค่าและสัมพันธ์กับหลักธรรมในทางพุทธศาสนาต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ทั้งในด้านการผลิต การทำงานเพื่อผลผลิต การบริโภค การใช้จ่าย การออมและการประหยัด และการกระจายผลการผลิต อันก่อให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีงามอย่างมีนัยสำคัญ อย่างไรก็ตามจากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เราสามารถสร้างเป็นกรอบแนวคิดเพื่อการวิจัยได้ ดังนี้

6. วิธีการดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative research) โดยศึกษากลุ่มตัวอย่างของหน่วยครัวเรือนที่มีภูมิลำเนาในเขตอำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่างที่ยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (Sufficiency Economy) ในการดำรงชีพตามทะเบียนรายชื่อหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียง กระทรวงมหาดไทย ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2551 (กรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย, 2551) ขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่จะใช้ในการศึกษาค้นครั้งนี้มีจำนวน 382 ครัวเรือน และเก็บรวบรวมข้อมูลจากแบบสอบถาม (Questionnaire) เพื่อวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ของคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาที่มีผลต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ในการเก็บรวบรวมข้อมูลได้อาศัยเครื่องมือที่มีความเป็นปรนัย คือ แบบสอบถามที่สร้างขึ้นจากกรอบแนวคิดและสมมติฐาน เพื่อรวบรวมข้อมูลทั้งหมดจากการลงพื้นที่สอบถามกลุ่มเป้าหมาย จากนั้นทำการประมวลการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยโปรแกรมสำเร็จรูป SPSS โดยใช้สถิติในการวิจัยคือ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ยและส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และด้วยสถิติสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของเพียร์สัน การวิจัยครั้งนี้ได้แบ่งเครื่องมือออกเป็นสองหมวด คือ เครื่องมือสำหรับเก็บรวบรวมข้อมูล และเครื่องมือสำหรับการประเมินการได้คุณภาพชีวิตที่ดีงาม เครื่องมือสำหรับเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบสอบถามเป็นเครื่องมือวิจัย 2 ชุด ชุดที่ 1 เป็นคำถามเกี่ยวกับปัจจัยส่วนบุคคลในด้านเศรษฐกิจครัวเรือน และแบบสอบถามชุดที่ 2 จะเป็นคำถามเกี่ยวกับปัจจัยด้านคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนา ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการประเมินการได้คุณภาพชีวิตที่ดีงามได้ใช้หลักเกณฑ์ตามหลักกามโกศลสิบอย่าง โดยแบ่งการประเมินออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ (1) ส่งเสริมการแสวงหาทรัพย์ (2) ส่งเสริมการใช้จ่ายทรัพย์ และ (3) ส่งเสริมการแบ่งปันทรัพย์ เพื่อพิจารณาคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตได้มากน้อยเพียงใดตามลำดับ

7. ผลการศึกษาวิจัย

ผลการศึกษาวิจัย ในแต่ละด้านมีดังต่อไปนี้

1) ด้านปัจจัยส่วนบุคคล พบว่า ครัวเรือนในชนบทอีสาน อำเภอเมืองขอนแก่น ส่วนใหญ่มีอายุเฉลี่ย 51-60 ปี (ร้อยละ 41.90) และมีสมาชิกครัวเรือนเฉลี่ยครอบครัวละ 4-6 คน (ร้อยละ 81.70) การศึกษาส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาในระดับประถมศึกษา (ร้อยละ 58.10) เป็นผู้นับถือศาสนาพุทธทั้งหมด และเกือบทั้งหมดมีความรู้ความสนใจพุทธศาสนาอยู่ในระดับของผู้นับถือทั่วไป (ร้อยละ 97.90) มีเพียงส่วนน้อยที่มีความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาในระดับนักธรรม ตี๋ โท และเอก (ร้อยละ 1.00, 0.80 และ 0.30 ตามลำดับ) ส่วนในด้านการประกอบอาชีพ พบว่า เกือบทั้งหมดประกอบอาชีพเป็นเกษตรกร (ร้อยละ 75.90) มีรายได้เฉลี่ยต่อเดือนราว 5,001-10,000 บาท (ร้อยละ 62.30) และเกือบทั้งหมดมีรายได้ไม่เพียงพอต่อการใช้จ่าย (ร้อยละ 82.20) โดยสาเหตุส่วนใหญ่มาจากการแบกรับภาระหนี้สิน จะอย่างไรก็ตาม จากการวิจัยพบว่า กลุ่มที่มีหนี้สินดังกล่าวส่วนใหญ่ยังมีความสามารถในการบริหารจัดการและชำระหนี้ได้อย่างสม่ำเสมอ (ร้อยละ 83.00) และมีแนวโน้มว่าหนี้จะลดลงตามลำดับ ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ว่า แม้จะยืนยันว่าส่วนใหญ่มีรายได้ไม่เพียงพอ แต่ก็มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่คิดจะเปลี่ยนอาชีพ (ร้อยละ 6.00) เนื่องจากส่วนใหญ่ยังมีความสุขกับการประกอบอาชีพของตน (ร้อยละ 96.30)

2) ด้านปัจจัยเสริมทางเศรษฐกิจของครัวเรือน พบว่า ราวหนึ่งในสามมีการทำอาชีพเสริม (ร้อยละ 31.20) และสมาชิกในครอบครัวส่วนใหญ่มีส่วนร่วมในการทำอาชีพเสริม (ร้อยละ 73.10) ซึ่งสอดคล้องกับการให้ความสำคัญในระดับเห็นด้วยมาก (ร้อยละ 74.20) กับการที่ครอบครัวมีการประกอบอาชีพเสริม และพึงพอใจกับรายได้เสริมที่ได้รับ โดยมีความพึงพอใจอยู่ในระดับมาก (ร้อยละ 78.50) แม้ว่ารายได้เสริมที่เพิ่มเข้ามาในแต่ละเดือนจะอยู่ในระดับน้อยกว่าหนึ่งหมื่นบาทก็ตาม ส่วนปัจจัยเสริมอื่นๆ ในด้านเศรษฐกิจครัวเรือน พบว่า มีหน่วยงานราชการระดับท้องถิ่นเป็นหน่วยงานหลักที่คอยให้การสนับสนุน โดยการเผยแพร่ความรู้ในการสร้างอาชีพเสริมให้แก่คนในชุมชน (ร้อยละ 73.00) แต่หน่วยงานราชการได้ดำเนินการส่งเสริมเพียงเบื้องต้นเท่านั้น เนื่องจากการประกอบอาชีพของครอบครัวในฐานะผู้ผลิตสินค้าทั้งจาก

อาชีพหลักและอาชีพเสริมส่วนใหญ่ต้องเป็นผู้แสวงหาที่จัดจำหน่ายและกระจายผล
การผลิตด้วยตัวเอง (ร้อยละ 54.80) และอีกราวหนึ่งในสามมีการกระจายผลการผลิต
ผ่านระบบพ่อค้าคนกลาง (ร้อยละ 37.60) มีเพียงส่วนน้อยที่ผลิตและจำหน่ายในชุมชน
เป็นหลัก (ร้อยละ 7.60) ซึ่งสัมพันธ์กับข้อเสนอแนะโดยส่วนใหญ่ที่ทุกครัวเรือนมีความ
ต้องการร่วมกัน นั่นคือ ต้องการตลาดเพื่อกระจายสินค้า (ร้อยละ 16.00)

3) ด้านการส่งเสริมฐานะเศรษฐกิจของครัวเรือนในด้านต่างๆ พบว่า ในด้าน
การผลิต มีการคาดหวังในการผลิตโดยปราศจากหนี้สิน (ร้อยละ 89.90) สอดคล้องกับ
ด้านการบริโภคและการใช้จ่าย ที่เน้นการไม่ก่อหนี้จากการบริโภคหาซื้อวัตถุดิบค้าต่างๆ
ในชีวิตประจำวัน (ร้อยละ 50.80) โดยมุ่งเน้นการใช้จ่ายโดยชอบธรรม (ร้อยละ 57.60)
และการแบ่งรายได้ไว้สำหรับการออมเพื่อความมั่นคงของครอบครัว (ร้อยละ 86.40)
ในด้านการทำงานเพื่อผลผลิตพบว่า ความสุขจากการทำงานโดยสุจริตทั้งกายวาจาใจ
เป็นปัจจัยที่เกือบทุกครัวเรือนต่างให้ความสำคัญมากที่สุด (ร้อยละ 85.30) และในด้าน
การกระจายผลการผลิต มีความคาดหวังว่า การกระจายผลผลิตอย่างเป็นธรรม
จะช่วยสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัวได้ (ร้อยละ 79.30)

4) ส่วนผลในด้านการได้คุณภาพชีวิตที่ดี โดยใช้เกณฑ์ประเมินตามหลักกาม
โกตีสบอย่าง ซึ่งแบ่งการประเมินออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ (1) ส่งเสริมการแสวงหาทรัพย์
(2) ส่งเสริมการใช้จ่ายทรัพย์ และ (3) ส่งเสริมการแบ่งปันทรัพย์ตามลำดับ จากการ
ประเมินดังกล่าวพบว่า คุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตที่ดี
โดยวัดคุณภาพชีวิตใน 5 ระดับ ดังนี้ (1) ระดับดีมาก ได้แก่ แสวงหาชอบธรรม กล่าวคือ
ใช้ทำกรรมดีและเป็นนายเหนือโรคทรัพย์ (2) ระดับดี ได้แก่ แสวงหาชอบธรรม
ใช้ทำกรรมดี แต่ยังไม่เป็นนายเหนือโรคทรัพย์ (3) ระดับทั่วไป ได้แก่ แสวงหาชอบธรรม
ใช้ทำกรรมดีบ้างไม่ดีบ้าง และยังไม่เป็นนายเหนือโรคทรัพย์ (4) ระดับไม่ดี ได้แก่
แสวงหาชอบธรรมบ้างไม่ชอบธรรมบ้าง ใช้ทำกรรมดีบ้างไม่ดีบ้าง และยังไม่เป็น
นายเหนือโรคทรัพย์ (5) ระดับแย่ ได้แก่ แสวงหาไม่ชอบธรรม ไม่ใช้ทำกรรมดีและ
ไม่เป็นนายเหนือโรคทรัพย์ตามลำดับ

อย่างไรก็ตาม จากการประเมินโดยภาพรวมทั้งหมด พบว่า ครัวเรือนในชนบทอีสาน อำเภอเมืองขอนแก่น มีคะแนนในแต่ละด้าน กล่าวคือ ด้านส่งเสริมการแสวงหาทรัพย์สินอยู่ที่ 4.34 (S.D. = 0.21) ด้านส่งเสริมการใช้จ่ายทรัพย์สินอยู่ที่ 3.80 (S.D. = 1.10) และด้านส่งเสริมการแบ่งปันทรัพย์สินอยู่ที่ 4.20 (S.D. = 1.16) แต่เมื่อนำปัจจัยส่วนบุคคลมาพิจารณาพร้อมกับคะแนนเฉลี่ยแล้ว พบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีคุณภาพชีวิตอยู่ในระดับดี คิดเป็นร้อยละ 77.49 ($\bar{X}=4.38$) รองลงมาอยู่ในระดับทั่วไป คิดเป็นร้อยละ 14.66 ($\bar{X}=2.93$) และ ระดับไม่ดี คิดเป็นร้อยละ 4.97 ($\bar{X}=1.95$) ส่วนในระดับดีมาก มีเพียงร้อยละ 2.88 ($\bar{X}=4.62$) เท่านั้นที่ผ่านเงื่อนไขด้านปัจจัยส่วนบุคคล

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น ผลการศึกษาวิจัยจึงนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่า หลักพุทธธรรมมีคุณประโยชน์ต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสานได้จริง ดังผลการวิเคราะห์ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ตัวแปรด้วยสถิติสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของเพียร์สัน พบว่า หลักพุทธธรรมที่มีคุณประโยชน์ต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน มากที่สุดได้แก่ด้านการงานเพื่อผลผลิต ($r=0.94$) รองลงมาคือด้านการออมและการประหยัด ($r=0.88$) และด้านการกระจายผลการผลิต ($r=0.86$) อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.01 และ 0.50 ตามลำดับ ดังตารางที่ปรากฏ

ตาราง ความสัมพันธ์ระหว่างคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชนบทอีสาน อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

การส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจ	ค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ (r)	P-value
ด้านการผลิต	0.84	0.00**
ด้านการงานเพื่อผลผลิต	0.94	0.00**
ด้านการบริโภค	0.83	0.00**
ด้านการใช้จ่าย	0.77	0.00**
ด้านการออมและการประหยัด	0.88	0.00**
ด้านการกระจายผลการผลิต	0.86	0.47*

* หมายถึง ระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.01** หมายถึง ระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05

8. อภิปรายผลการศึกษาวิจัย

จากสรุปผลการวิจัย มีประเด็นที่น่าสนใจที่นำมาอภิปรายผล ได้ดังนี้
การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ผ่านการวิจัยภายใต้สมมติฐานที่ว่า คุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนา อันได้แก่ หลักการค้าขาย (ปาปณิกธรรม 3), หลักการจัดสรรทรัพย์ที่ใช้ (โภควิภาค 4), หลักอำนวยการประโยชน์สุข (ทิฏฐธัมมิกัตถะ 4), ปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต (ปัจจัย 4), สุขของคฤหัสถ์ (คิหิสุข 4), หลักการดำรงตระกูลที่มั่นคงยั่งยืน (กุลจิรัฏฐิติธรรม 4), ประโยชน์จากทรัพย์ (โภคอาทियะ 5) ทั้งหมดเป็นหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนอย่างมีนัยสำคัญ ทั้งในด้านการผลิต การบริโภค การออมทรัพย์ การใช้จ่าย การกระจายผลการผลิต และการทำงานเพื่อผลผลิต โดยมีผลให้ได้มาซึ่งคุณภาพชีวิตที่ดีและสามารถวัดผลได้ตามเกณฑ์การประเมินที่สร้างขึ้นจากแบบการแสวงหาของคฤหัสถ์ (กามโภค 10) ซึ่งจากการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสองตัวแปรพบว่า คุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับการส่งเสริมเศรษฐกิจของครัวเรือน และทำให้ครัวเรือนมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้จริง

ทั้งนี้หากพิจารณาถึงหลักพุทธธรรมที่เข้าไปมีผลส่งเสริมเศรษฐกิจของครัวเรือนในแต่ละด้านแล้ว จะพบว่า คิหิสุขเป็นหลักธรรมที่เข้าไปมีส่วนกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจในทุกด้าน ตั้งแต่การผลิต (ร้อยละ 89.00), การทำงานเพื่อผลผลิต (ร้อยละ 86.90), การบริโภค (ร้อยละ 50.80), การใช้จ่าย (ร้อยละ 57.60), การออมและการประหยัด (ร้อยละ 81.40), ตลอดจนการกระจายผลการผลิต (ร้อยละ 78.50) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดและทฤษฎีเรื่องคิหิสุข อันเป็นความสุขของคฤหัสถ์ที่ควรพยายามเข้าถึงให้ได้ เนื่องจากเป็นสุขอันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนควรมี ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก (อง.จตุกก. 21/62/90) ซึ่งข้อค้นพบนี้ถือเป็นการยืนยันถึงความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรอิสระและตัวแปรตามได้เป็นอย่างดีว่าตัวแปรทั้งสองส่งผลต่อกันและส่งผลไปถึงฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน เนื่องจากครัวเรือนนั้นคือหน่วยที่ประกอบด้วยสมาชิกของครอบครัว หลักคิหิสุขก็คือสุขของคฤหัสถ์ เป็นสุขอันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนพึงมี ซึ่งผู้ครองเรือนจะมีความสุขได้นั้นจะต้องมาจากการมีคุณภาพชีวิตที่ดีเป็นสำคัญ ซึ่งก็สอดคล้องกับงานวิจัยของมณูญ มุขขัประดิษฐ์ (2547: บทคัดย่อ) ซึ่งสะท้อนให้

เห็นถึงการพัฒนาประเทศตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่มาจากรากฐานของหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่จะทำให้สังคมดำเนินไปได้อย่างมั่นคงและมีคุณภาพชีวิตที่ดี และผลการประเมินโดยรวมก็ออกมาสอดคล้องเช่นกันว่า ครุฑเรือนในชนบทอีสานส่วนใหญ่มีคุณภาพชีวิตอยู่ในระดับดีและดีมาก (ร้อยละ 77.49 และ 2.88 ตามลำดับ) มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่มีคุณภาพชีวิตอยู่ในระดับที่ไม่ดี (ร้อยละ 4.97) ซึ่งก็สอดคล้องกับงานวิจัยของสมคิด พรหมชัย (2546: บทคัดย่อ) ที่สะท้อนถึงชุมชนอีสานมีแนวทางการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนด้วยการสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนด้วยตนเองและจัดการทรัพยากรชุมชนให้มีประสิทธิภาพเพื่อสร้างความสมดุลทางด้านเศรษฐกิจเพื่อการมีคุณภาพชีวิตที่ดีนั่นเอง

ยิ่งไปกว่านั้น หากพิจารณาคติสุขที่ได้จากข้อค้นพบดังกล่าว โดยแยกตามข้อย่อยของหลักธรรมทั้ง 4 ประการ ได้แก่ อัตติสุข โภคสุข อนณสุข และอนวัชชสุข เมื่อนำมาพิจารณาตามรายด้านที่ส่งผลต่อเศรษฐกิจครุฑเรือนแล้ว จะพบว่า คติสุขในข้อ อนณสุข เป็นข้อที่ส่งผลและอิทธิพลมากที่สุดในการการผลิต การกระจายผลการผลิต การบริโภค และการใช้จ่าย (ร้อยละ 89.00, 78.50, 50.80 และ 51.30 ตามลำดับ) ซึ่งสอดคล้องกับงานของอภิชัย พันธเสน (2544: 452) ที่สะท้อนแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์ในทั้งสี่ด้านว่าเป็นการดำเนินชีวิตที่ปราศจากหนี้ เพราะการเป็นหนี้คือการเบียดเบียนตนและก่อให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองและผู้อื่น เนื่องจากเป้าหมายสำคัญของมนุษย์คือการมีความสุขโดยปราศจากความทุกข์นั่นเอง จะอย่างไรก็ตาม แม้พุทธศาสนาจะมองความมั่งคั่งว่าเป็นความสุข แต่พุทธศาสนาก็ไม่ได้มองความมั่งคั่งนั้นว่าเป็นความชั่วร้ายในตัวเอง แต่การสะสมความมั่งคั่งทางวัตถุอาจกลายเป็นปัญหาได้ดังที่ปีเตอร์ ฮาร์วีย์ (Peter Harvey, 2013: 340) ได้กล่าวไว้ว่า ความมั่งคั่งในทางวัตถุเป็นเพียงวิธีการหรือเครื่องมือในการบรรลุถึงความสุขเท่านั้น รองลงมาคือ คติสุขในข้ออนวัชชสุข ซึ่งเป็นข้อที่ส่งผลในการดำเนินการเพื่อผลผลิต และการใช้จ่าย (ร้อยละ 86.90 และ 81.40 ตามลำดับ) นอกจากนี้ ยังมีคติสุขในข้อโภคสุข ที่ส่งผลในการกระจายผลการผลิต (78.50) และเป็นที่น่าสนใจว่า คติสุขในข้ออัตติสุขนั้นมีปรากฏประปรายในหลายๆ ด้านในจำนวนร้อยละที่ไม่แตกต่างจากหลักพุทธธรรมข้ออื่นๆ จึงไม่ได้มีนัยสำคัญในลำดับต้นๆ เท่ากับคติสุขในสามข้อย่อยที่กล่าวมา

อย่างไรก็ดี ข้อค้นพบจากการพิจารณาถึงคิหิสุขนี้ทำให้นามาสู่การตีความได้ว่า ผู้ครองเรือนไม่ว่าจะเป็นหัวหน้าครอบครัวหรือผู้อาศัยต่างให้ความสำคัญกับความทุกข์ที่เกิดจากความไม่เป็นหนี้ตามหลักอนณสุข ซึ่งแม้ผลจากการสำรวจจะพบว่า ครัวเรือนในชนบทอีสาน อำเภอเมืองขอนแก่น มีเพียงร้อยละ 16.00 เท่านั้นที่ไม่มีภาระหนี้สิน เนื่องจากโดยส่วนใหญ่ในทุกครัวเรือนจะมีภาระหนี้สิน (ร้อยละ 83.00) แต่หนี้สินนั้นยังอยู่ในสภาพที่สามารถบริหารจัดการได้และมีแนวโน้มว่าจะลดลงอย่างต่อเนื่อง สมาชิกในครัวเรือนจึงคาดหวังความสุขจากอนณสุขมากที่สุดเป็นอันดับต้นๆ และความคาดหวังความสุขจากการไม่เป็นหนี้จึงกำหนดพฤติกรรมทางเศรษฐกิจโดยใช้กรอบของความพอเพียงในการบริหารจัดการหนี้สินให้อยู่ในสภาพคล่อง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาประทีป พรหมสิทธิ์ (2545: บทคัดย่อ) ที่สะท้อนว่าการแก้ไขปัญหาความยากจนที่เหนือระดับความพอเพียงโดยไม่ลดกิเลสจึงไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ แต่หากใช้ความพอเพียงตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ร่วมด้วยแล้วก็จะสามารถแก้ปัญหาได้ เนื่องจากเป็นความเพียรพยายามในการลดกิเลสให้อยู่ในระดับที่บริหารจัดการได้นั่นเอง ในข้อนี้ก็สอดคล้องกับแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ (2522: 395) ที่กล่าวไว้ อย่างน่าสนใจว่า ทุกอย่างจะเอาเกินความจำเป็นไม่ได้ เมื่อไม่เกินหรือเหลือเพื่อจึงสามารถเอาไปแจกจ่ายแบ่งปันให้กับคนอื่นได้อย่างไม่ขาดแคลน เพราะไม่เกินไปพอดีตามอำนาจของกิเลสคือความอยากหรือตัณหา เหตุนี้เศรษฐศาสตร์แนวพุทธจึงถือได้ว่าเป็นธัมมิกเศรษฐศาสตร์โดยแท้ แม้อาจจะมีบางช่วงเวลาที่ใช้จ่ายผิดเคืองเหลือไม่พอใช้ แต่จากการประกอบอาชีพโดยมากที่ยึดวิถีเกษตรกรรมเป็นหลัก ทำให้ปัญหาในด้านอาหารการกินไม่ใช่ปัญหาสำคัญในอันดับแรกสุด เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่ทำนาปลูกข้าวไว้รับประทานเองเป็นหลักตลอดปี หากปีใดผลิตเกินอัตราที่ครัวเรือนจะรับประทาน จึงค่อยแบ่งส่วนออกมาจำหน่าย กิจกรรมทางเศรษฐกิจเช่นนี้จึงส่งผลกับพฤติกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ ที่สอดคล้องกับคิหิสุขในข้อ อนุวัชชสุข และโภคสุข ตามมา กล่าวคือทำให้ครัวเรือนในชนบทอีสานส่วนใหญ่สามารถทำงานเพื่อผลผลิตได้อย่างสุจริตและเกิดความภาคภูมิใจว่าฐานะทางด้านเศรษฐกิจของครัวเรือนตนเองนั้นเป็นฐานะที่ได้มาโดยชอบธรรม ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหามิตร วันยาว (2547: บทคัดย่อ) ที่แสดงให้เห็นว่า ความรู้จักประมาณได้เริ่มต้นจากจิตได้น้ำกินของ

มนุษย์และเป็นหลักคำสอนเพื่อการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติตามหลักปฏิบัติที่คำนึงถึงศีลธรรมในการประกอบสัมมาอาชีพเพื่อสร้างผลผลิตได้อย่างสุจริตชอบธรรมนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ เราจึงปฏิเสธไม่ได้ว่า หลักธรรมของพุทธศาสนามีคุณประโยชน์อันส่งผลและอิทธิพลต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนโดยแท้ดังกล่าวยุติกัน และที่สำคัญที่สุดก็เป็นปัจจัยต่อการได้มาของคุณภาพชีวิตที่ดีอีกด้วย ซึ่งการวิจัยครั้งนี้ได้ประยุกต์หลักพุทธธรรมเรื่องกามโกศีสืบอย่างเข้ามาใช้เป็นเกณฑ์ตัดสินเนื่องจากเป็นหลักพุทธธรรมที่สอดคล้องกับแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ในแง่ของการนำมาพิจารณาเรื่องการส่งเสริมการแสวงหาทรัพย์ การใช้จ่ายทรัพย์ และการแบ่งปันทรัพย์ ซึ่งสอดคล้องกับหลักกามโกศีสืบอย่าง ดังปรากฏในพระไตรปิฎก (อง.ทสก. 24/91/188) อย่างไรก็ตาม การจะมีคุณภาพชีวิตที่ดีสูงสุดตามหลักกามโกศีสืบได้นั้นจะต้องมีความเป็นนายเหนือโภคทรัพย์ นั่นก็หมายความว่า เป็นการหลุดพ้นไปจากความยึดติดในกามสุขเพียงอย่างเดียว ซึ่งก็สอดคล้องกับแนวคิดของปรีชา ช้างขวัญยืน (2544: 133) ที่แสดงว่า ในพุทธปรัชญากามสุขมิใช่ความสุขที่แท้ แต่มีความจำเป็นในการบำบัดทุกข์ทางกาย ธรรมชาติที่แท้ของมนุษย์คือจิตใจ กามสุขมิใช่จุดหมายของชีวิต แต่ความหลุดพ้นความยึดติดในกามสุขทางใจต่างหากที่เป็นจุดหมายของชีวิต และชีวิตของคนดีมิใช่ชีวิตที่เอาบริโภคนกามสุขมาก แต่เป็นชีวิตของคนที่ถูกขัดเกลาเพื่อทำความดีและปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากอำนาจของกามสุข ซึ่งก็คือการเป็นนายเหนือโภคทรัพย์นั่นเอง ฉะนั้น การใช้ปัจจัยส่วนบุคคลเข้ามาเป็นเงื่อนไขในการคัดกรอง คือ (ก) มีรายได้เพียงพอและเหลือเก็บ (ข) ไม่มีภาระหนี้สิน และ (ค) มีความสุขกับการประกอบอาชีพ จึงทำให้สามารถแยกระดับของคุณภาพชีวิตได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่แตกต่างไปจากเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก กล่าวคือ การวิจัยครั้งนี้พิจารณาถึงความสุขจากการเป็นนายเหนือโภคทรัพย์เป็นสำคัญ แสวงหาโดยชอบธรรม ใช้ประกอบกรรมดี ดังนั้น การมีคุณภาพชีวิตที่ดีตามหลักเกณฑ์นี้จึงไม่จำเป็นว่า จะต้องเป็นผู้มีรายได้สูงเสมอไป แม้มีรายได้ต่ำก็สามารถมีความสุขได้ หากตั้งอยู่ในกรอบของความพอเพียงและรู้จักจัดการกับโภคทรัพย์ที่มีอยู่ในครอบครองได้อย่างเหมาะสมก็สามารถมีความสุขได้เช่นกัน ดังที่ อี.เอฟ.ซูเมกเกอร์ (2524: 69) ได้กล่าวถึง

ระบบการพึ่งพาตนเองและมีน้ำใจให้แกกันเพื่อเลี้ยงตนเองให้อยู่อย่างผาสุกและมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้ภายใต้ระบบสังคมที่ทุนนิยมเป็นใหญ่ ซึ่งการจะทำอย่างนั้นได้ก็ต้องมีความพอเพียงและรู้จักจัดการทุนหรือโภคทรัพย์ที่มีอยู่ให้เหมาะสมเพื่อเลี้ยงตนเองให้มีความสุขอย่างไม่ขาดแคลนนั่นเอง ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้ผลการประเมินคุณภาพชีวิตส่วนใหญ่ของครัวเรือนในชนบทอีสาน อำเภอเมืองขอนแก่น ออกมาในระดับดี (ร้อยละ 77.49) และทำให้หลักคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจในทุกด้านอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎี และสมมติฐานของการวิจัยที่ได้ตั้งไว้เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาวิจัยดังกล่าว

9. ข้อเสนอแนะการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาในเชิงบวก กล่าวคือ เป็นการศึกษาเพื่อวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ของคุณประโยชน์ของพุทธศาสนาที่มีผลต่อการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเป็นสำคัญ ซึ่งผลการวิจัยได้ทำให้ทราบว่า ครัวเรือนในชนบทอีสาน ในเขตอำเภอเมืองจังหวัดขอนแก่น ส่วนใหญ่แม้ได้ผลการประเมินคุณภาพชีวิตออกมาในระดับดี ถึงร้อยละ 77.49 แต่ในแง่ของฐานะทางเศรษฐกิจนั้นกลับพบว่าเกือบทั้งหมดยังต้องแบกรับภาระหนี้สินอยู่ถึงร้อยละ 84.00 (แบ่งเป็นกลุ่มที่ยังมีความสามารถบริหารจัดการได้ ร้อยละ 83.00 และกลุ่มที่ไม่สามารถแบกรับภาระหนี้สินได้ ร้อยละ 1.00) รวมถึงพฤติกรรมการใช้จ่ายที่แม้จะมีครัวเรือนร้อยละ 57.60 ที่วางแผนการใช้จ่ายที่ดี แต่ในทางตรงกันข้าม ข้อค้นพบในด้านนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่ามีจำนวนครัวเรือนอีกราวเกือบครึ่งหนึ่ง คิดเป็นร้อยละ 42.40 นั้นยังวางแผนการใช้จ่ายไม่ดีมากพอ จึงส่งผลให้หลักคุณประโยชน์แห่งพุทธศาสนา แม้จะมีผลทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนดีขึ้นและมีความสุขมากขึ้นก็ตาม ทว่าหากพิจารณาในด้านการใช้จ่ายแล้วยังปรากฏว่ามีการรั่วไหลโดยตลอด นั่นก็หมายความว่าฐานะทางเศรษฐกิจอาจมีความไม่มั่นคงได้ในระยะยาว ดังนั้น สำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1) ควรศึกษาหลักธรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในแง่ของการละเว้น (Abstention) แทนที่จะเป็นการส่งเสริม (Promotion) เพียงอย่างเดียว เพราะหากมีการศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมที่นำมาใช้ป้องกันและปรามพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลในแง่ของการละเว้นด้วยแล้วก็จะทำให้แนวทางของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธมีความชัดเจน สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

2) ควรศึกษาครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีคุณภาพชีวิตที่ดีและมีความสุขที่ดีมากนั้นว่ามีวิธีการกระจายความสุขออกไปสู่สังคมหรือชุมชนอย่างไร เพื่อให้ชุมชนหรือสังคมเกิดความมั่นคงอย่างยั่งยืนตามหลักพุทธธรรมที่นำมาประยุกต์ใช้กับหลักเศรษฐศาสตร์ แทนที่จะมุ่งเน้นแต่เพียงประโยชน์สุขส่วนตนอย่างเดียว

3) การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวาทกรรม 'พอเพียง' (sufficiency) ที่ถูกนำมาเชื่อมโยงกับสังคมชนบท เนื่องจากแต่เดิมนั้นสังคมชนบท ถือเป็นสังคมที่มีวิถีชีวิตแบบพอเพียง พออยู่พอกินโดยแท้ แต่ในภาวะปัจจุบัน ความพอเพียงดังกล่าว กลับถูกข้อสภาพทำให้กลายเป็นภาวะ 'ความยากจน' (poverty)

เอกสารอ้างอิง

- กรมพัฒนาชุมชน. (2551). **รายชื่อหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงต้นแบบ กระทรวงมหาดไทย ประจำปี งบประมาณ (ศพพ.3).** กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2548). **แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์, (บรรณาธิการ). (2545). **เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม: ผลจากการเสวนาสหสาขาวิชาการระหว่างสถาบันแห่งชาติครั้งที่ 1.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ฟาอภัยจำกัด.
- ชูเมกเกอร์, อี.เอฟ. (2524). **จีวแต่แจว: เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ.** (สมบุรณ์ ศุภศิลป์, แปล). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2544). **ทุนนิยมกับพุทธศาสนา.** (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2550). **พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21.** กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด.
- _____. (2548). **คนไทยกับเทคโนโลยี.** นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน.
- _____. (2548). **เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ.** นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน.
- พระธรรมปิฎก, ประเวศ วะสี และ เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2544). **วัฒนธรรมเสวนา ณ วัดญาณเวศกวัน.** กรุงเทพฯ: ภัคธรรม.
- พระมหาประทีป พรหมสิทธิ์. (2545). **การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง.** รายงานการศึกษาอิสระ ปรัชญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พระมหามิตร วิฑิตปัญโญ (วันยาว). (2547). **ความรู้จักประมาณในพุทธศาสนากับหลักเศรษฐกิจในแนวพระราชดำริ.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2522). **ธรรมะกับการเมือง: คำบรรยายประจำวันเสาร์ที่ลานหินโค้ง สวนโมกข์ ภาควิชาสหประชา 2519.** สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.

- มนูญ มุกข์ประดิษฐ์. (2547). **การศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริกับหลักธรรมในพุทธศาสนา**. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย (ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). **พระไตรปิฎกภาษาไทย (ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2551). **ธรรมบรรยาย เรื่องปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริ กับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วัชร งามจิตรเจริญ. (2552). **แนวคิดในการใช้พุทธธรรมเพื่อดำเนินการทางเศรษฐกิจในสังคมทุนนิยม : กรณีศึกษา**. (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมคิด พรหมจ้อย. (2546). **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้: ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลง**. มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น) 20, 3, 53-58.
- อภิชัย พันธเสน. (2547). **พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- The Chaipattana Foundation. (2016). *Philosophy of Sufficiency Economy*. Retrieved January 23, 2015, from http://www.chaipat.or.th/chaipat_english/index.php?option=com_content&view=article&id=4103&Itemid=293
- Peter Harvey. (2013). *Buddhist Reflection on “Consumer” and “Consumerism”*. *Journal of Buddhist Ethics*, ISSN 1076-9005, vol.20. Retrieved July 20, 2013, from <http://blogs.dickinson.ed/buddhistethics/>.